JOS E. VERCRUYSSE

De Antwerpse augustijnen en de lutherse Reformatie, 1513-1523

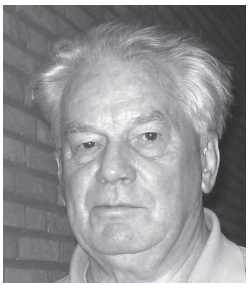

Jos E. Vercruysse (1931) is jezuïet en doctor in de theologie. Van 1979 tot 2000 was hij hoogleraar aan de Gregoriaanse Universiteit in Rome.

1519: Antwerpen leefde onder de hertog van Brabant, Karel, onder de hertog van Bourgondië, Karel, en was markgraafschap onder de keizer van het Duitse Heilige Roomse Rijk, Karel. Telkens dezelfde Karel de 'Vijfde'. In Rome was Leo X dei Medici sinds 1513 paus. In 1519 volgde de dertienjarige Robert de Croy zijn broer kardinaal Willem op als bisschop van Kamerijk. Hij was een neef van de machtige keizerlijke raadsheer Willem de Croy, heer van Chièvres. De bisschoppelijke zetel zou hij pas in 1526 bestijgen.[1] In Antwerpen naderde de toren van de majestueuze Onze-Lieve-Vrouwekerk zijn voltooiing. Over die stad schreef Lodovico Guicciardini in 1567: "De glorie van Antwerpen straalt dan ook op de rest van de Nederlanden af; het is waarlijk in ieder opzicht één van de belangrijkste steden van Europa, en als handelsstad vindt zij haar weerga in heel de wereld niet".[2] Die luister gloorde reeds in de eerste jaren van de zestiende eeuw. Dat is het toneel van ons verhaal over de eerste nederzetting van de augustijnen-eremieten in de stad. Hoewel dat verhaal uiteindelijk een ontknoping kent die voor de hele Latijnse christenheid relevant is, lijkt het aanvankelijk slechts een intern augustijns gebeuren te behandelen: de stichting, de ontwikkeling en de ondergang van een klooster. De afloop toont wel dat ondertussen in Europa een nieuw tijdperk was aangebroken: hervorming, verwarring en verdeeldheid.

Antwerpen telde in die eerste jaren van de eeuw reeds een belangrijk aantal welvarende en indrukwekkende kloosterstichtingen. De oudste was de rijke norbertijnenabdij van Sint-Michiels, met haar 'Prinsenhof". Sinds 1243 was er een dominicanenklooster. In 1445 stichtte de Dordrechtenaar Pieter Pot een cisterciënzerabdij, de Sint-Salvatorsabdij. Bijna terzelfder tijd, in 1446, verschenen de minderbroeders ten tonele. Ook de karmelieten vestigden toen een klooster in de stad. Men mag dus veronderstellen dat de augustijnen, toen ze in 1510/1511 in de opstrevende stad neerstreken, van meer droomden dan van een 'kloosterke'. Daarvan getuigt nog de huidige Sint-Andrieskerk, die op hun droom teruggaat.

Dat augustijnenklooster is het onderwerp van deze bijdrage. Door historische gebeurtenissen, zoals het optreden van prior Jakob Proost en de executie in 1523 van de eerste lutherse martelaren, Vos (Voes) en Van (den) Esschen, in Brussel, liep de Antwerpse nederzetting wel bij-

1 *Contemporaries*, dl. 1, 369-370.
2 Guicciardini, *De idyllische Nederlanden*, 35. Vertaalde uittreksels uit Idem, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi.*

zonderlijk in de kijker en gaf ze zelfs aanleiding tot een bemoedigende brief aan de christenen in de Nederlanden en een ballade van Luther, *Eyn newes Lied wir heben an*.[3]

Uit de bibliografie blijkt dat die geschiedenis recentelijk reeds enkele malen werd bestudeerd. In de bronnen worden vooral de gebeurtenissen behandeld die tot de veroordeling en de opheffing voerden. Over de aanvang van het klooster is minder geweten. De belangrijkste bronnen vindt men in het vierde en vijfde deel van de akten van de inquisitie die door Paul Fredericq werden uitgegeven onder de titel *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae* en in pamfletten die naar aanleiding van de veroordeling en terechtstelling van de twee augustijnen in Brussel verschenen. Belangrijk is de *Historia utriusque captivitatis propter verbum Dei*, het relaas dat prior Jakob Proost schreef en publiceerde over zijn gevangenzetting, revocatie en spijt.[4] De gebeurtenissen werden terloops ook in brieven van enkele tijdgenoten vermeld. De belangrijkste zijn de depêches van pauselijk nuntius Hieronymus Aleander, die in de Nederlanden was belast met de uitvoering van de veroordelingsbul *Exsurge Domine*.[5] Voor de geschiedschrijving zijn de gegevens en de documenten die Jan Karel Diercxsens in het derde deel van *Antverpia Christo nascens et crescens* samenbracht, rechtstreeks of onrechtstreeks van fundamenteel belang. In 1862 publiceerde H.-Q. Janssen *Jacobus Praepositus, Luthers leerling en vriend*, een uitvoerige biografie die toonaangevend werd. Voor de oprichting van het klooster is het sterk contrareformatorische en niet altijd nauwkeurige werkstuk van A. De Decker, 'Les Augustins d'Anvers et la Réforme' een verborgen bron voor latere publicaties.

In de recente publicaties wordt, zoals blijkt uit de bibliografie, meer aandacht besteed aan de ruimere Nederlandse en zelfs Europese context, zoals het verband met het humanisme, met de veroordeling van Luther door de Leuvense universiteit in 1519, de publicaties van de Leuvense theologieprofessoren, vooral dan van Jakobus Latomus, en ook aan het leerstellige aspect van de controverse, zoals in de studies van Ortwin Rudloff en Marcel Gielis het geval is. In mijn bijdrage wil ik vooral nagaan wat de banden waren tussen het Antwerpse klooster en dat van Wittenberg en welke rol die speelden in het ontstaan van de lutherse prediking in de stad. Het ware aantrekkelijk om het onderwerp uit te breiden tot de lotgevallen van alle augustijnenkloosters in de Nederlanden en dan vooral die van de Saksische provincie, omdat die op die manier met Wittenberg waren verbonden.[6]

3 WA 12, 77-80 en 35, 411-415.
4 *Corpus*, 163-172.
5 Brieger, *Aleander und Luther*.
6 Decavele, 'De noodlottige zestiende eeuw'.

1. SAKSISCHE AUGUSTIJNEN-EREMIETEN IN DE NEDERLANDEN EN IN ANTWERPEN

De augustijnen waren in de vijftiende eeuw geen onbekenden in de Nederlanden. Sinds de dertiende eeuw hadden zij immers vestigingen in Maastricht (1254), Ieper (1263), Dordrecht (1275), Middelburg (1292), Gent (1295), maar ook in Brugge, Mechelen, Leuven, Edingen en Hasselt (dertiende eeuw), in Doornik (1319), Appingedam (1328), Haarlem en Luik (1489) en Enkhuizen (1496).[7] Dat de wereldstad Antwerpen werd gekozen toen de augustijnen-observanten aan een nieuwe stichting dachten om als bedelorde het Woord te preken en aan zielzorg te doen, kan niet verbazen. De meeste religieuze orden waren in die jaren echter in crisis. Ook de augustijnen kenden de spanning tussen de conventuelen, die in hun kloosters de gegroeide uitzonderingen en privilegies wilden bewaren, en de observanten, die wilden ingaan tegen het verval van de kloosterdiscipline en terugkeren naar de oorspronkelijke 'observantie' van de regel. Die spanning is niet onbelangrijk voor ons verhaal. De Saksische ordesprovincie had immers reeds in het begin van de vijftiende eeuw (1422) het voortouw genomen in die hervormingsbeweging en zich vooral onder impuls van de tweede vicaris-generaal, Andreas Proles (1426-1503), niet alleen in de Duitse landen, maar ook in de Nederlanden uitgebreid.[8] Johann von Staupitz, de medestichter van de Wittenbergse universiteit en overste van Martin Luther, volgde hem op als vicaris-generaal. Het is trouwens die spanning tussen observanten en conventuelen die maakte dat Luther in 1510/1511 samen met een medebroeder zijn enige reis naar Rome ondernam om er met de autoriteiten van de orde de verzoening tussen beide strekkingen te bespreken. In de Lage Landen, waar de augustijnen feitelijk tot de Belgisch-Keulse ordesprovincie behoorden, sloten enkele kloosters zich bij de Saksische hervorming aan. Daardoor ontstond op een nog onverdacht moment contact met het klooster in Wittenberg, maar dat nam enkele jaren later wel een onverwachte en noodlottige wending.

Even voor 1511 kwam een groep augustijnen uit het hervormde klooster van Enkhuizen naar Antwerpen. Ze genoten er de gastvrijheid van enkele weldoeners en namen hun intrek in een huis tussen de Boeksteeg (nu Nationalestraat) en de Munt in de schaduw van de Sint-Michielsabdij. Dat stadsdeel was toen, na de derde stadsuitbreiding, nog in volle en eerder chaotische ontwikkeling. In 1513 begonnen de augustijnen met de bouw van een klooster en een kapel toegewijd aan de H. Drievuldigheid.[9] Een jaar later begonnen ze reeds met de bouw van een kerk, de huidige Sint-Andrieskerk, die toen het klooster in 1523 werd gesloten, zowat uit het huidige middenschip bestond. De stichting van het klooster verliep aanvankelijk niet van een leien dak, daar het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk bij de hoogste kerkelijke

7 Leyder, *Monasticon Augustinianum Belgicum*, 26-28, 73-98; Verachten, 'De augustijnen in de Nederlanden'.

8 *BBKL*, dl. 7, 998-999 (Proles, Andreas).

9 Wij steunen op Kunzelmann, *Geschichte der deutschen Augustiner-eremiten*; Bünger/Wentz, 440-499, met een lijst van de leden van de kloosters en biografische informatie; en Wernicke, 'Die Augustiner-Eremiten'. Over de oprichting van het Antwerpse augustijnenklooster, Diercxsens, dl. 3, 279-311.

1. De Sint-Andrieswijk in Antwerpen op een stadsplan van Vergilius Boloniensis uit 1565. In het centrum bevond zich het klooster van de augustijnen. Links boven is de Sint-Michielsabdij afgebeeld. [Antwerpen, Museum Plantin-Moretus - UNESCO Werelderfgoed: C:lvd:6899 82 1 / foto: Peter Maes]

autoriteiten verzet aantekende tegen de stichting en ze vruchteloos poogde te sluiten. Op 25 april 1514 werd er voor de eerste keer officieel feestelijk eucharistie gevierd in de kloosterkerk.

2. NAAR WITTENBERG

De Antwerpse augustijnen behoorden dus tot de gereformeerde Saksische provincie. Daardoor kwam reeds in de aanvangsperiode Wittenberg en zijn universiteit in het vizier. In 1502 stichtte de Saksische keurvorst Frederik de Wijze in zijn residentiestad Wittenberg een universiteit. Twee leerstoelen aan de theologische faculteit werden aan de augustijnen toevertrouwd. Bovendien wilde Johannes von Staupitz (1468-1524), één van de medestichters, in aansluiting op de universiteit een algemeen en internationaal studiehuis (*studium generale*) voor augustijnen openen. Daarom zocht hij als decaan van de faculteit en

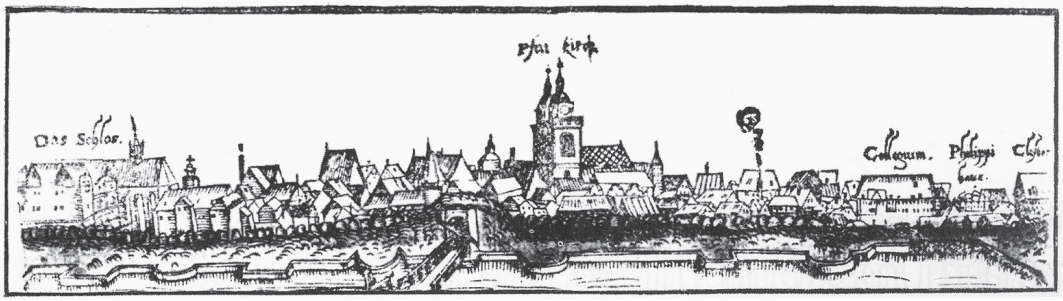

2. Wittenberg in 1558. Een houtsnede uit het atelier van Lucas Cranach. [Wittenberg, Lutherhalle]

vicaris-generaal van de observantencongregatie professoren en studenten voor dat studiehuis. In de zomer van 1502 kwamen de eerste broeders aan. In 1504 ving de bouw aan van een klooster, dat uiteindelijk de 'Lutherhalle' zou worden.[10] Staupitz zocht ook studenten in de Nederlandse conventen van de Saksische congregatie, Haarlem, Dordrecht, Enkhuizen en Gent. Dat laatste werd door de vroegere prior van Wittenberg, Melchior Miritsch, gereformeerd.[11] De eerste prior die de vicaris-generaal in het Antwerpse klooster in 1514 benoemde, was de prior van Enkhuizen, Johan van Mechelen.[12] Die had in Wittenberg gestudeerd. In 1507 liet hij zich er immatriculeren en op 16 september 1511 promoveerde hij er tot doctor in de Bijbelwetenschappen (*doctor biblicus*), samen met drie andere medebroeders, onder wie de prior van het Wittenbergse convent, Wenceslas Link (1483-1547). Die zou later als predikant een rol spelen bij de invoering van de lutherse Reformatie in Altenburg en Nürnberg.[13] Johannes van Mechelen was slechts een korte tijd samen met de nog jonge Luther in Wittenberg. Die was daar in 1508 slechts een semester om er theologie te studeren en er aan de artesfaculteit de nikomachische ethiek van Aristoteles te verklaren. Pas in 1511 keerde hij er definitief terug om te promoveren en in oktober 1512 als opvolger van Staupitz de Bijbel te verklaren. De Antwerpse prior was geestelijk eerder een volgeling van Staupitz. In de verwarring van de Reformatie was hij aan de katholieke kerk trouw gebleven. Toen landvoogdes Margareta van Oostenrijk in de zomer van 1522 vier van de Nederlandse hervormde augustijnenkloosters aan de Saksische congregatie onttrok en met het oog op de neutralisering van de lutherse invloed een eigen orthodoxe observantencongregatie oprichtte, werd Johan, die toen prior in Dordrecht was, door de vertegenwoordigers van de conventen van Gent, Edingen, Dordrecht en Haarlem op 27 juli 1522 tot vicaris-generaal gekozen. Die keuze werd in een breve van 23 november 1523 door paus Adriaan VI bevestigd. Antwerpen was toen echter reeds in volle crisis en nam geen deel aan het kapittel.[14]

Vanaf 1516 vertrokken er uit Antwerpen en de andere Nederlandse kloosters tien studenten naar Wittenberg. In 1516 stuurde de prior er twee: een broeder Nikolaas en een broeder Adriaan. Laatstgenoemde

10 Junghans, *Martin Luther*, 55. Ook: Bünger/Wentz, 440-499.
11 Decavele, 'De noodlottige zestiende eeuw', 69-72; Bünger/Wentz, 471-473.
12 Bünger/Wentz, 473-474; Kunzelmann, *Geschichte*, 466, nota 2312.
13 Bünger/Wentz, 473-474; Kunzelmann, *Geschichte*, 499.
14 *Corpus*, 133.

promoveerde, voorbereid door Luther, op 11 februari 1518 tot *magister artium*.[15] De terechtstelling van Adriaan, waarover later meer, werd in 1531 door Luther in een tafelgesprek gecommentarieerd.[16] Op 3 november 1517 werden drie broeders uit Antwerpen in Wittenberg ingeschreven: Johan Aumann (Eumann) uit 's-Hertogenbosch, die in oktober 1518 *baccalaureus artium* werd, Christoffel Blackhoffen uit Utrecht, die reeds baccalaureus van de Leuvense universiteit was en Johan Umaus.[17] In september volgde nog Cornelius Bester. Uit het Gentse klooster, waar de reeds met Wittenberg vertrouwde Miritsch prior was, kwamen er in 1520/1521 vier studenten.[18]

Twee alumni van Wittenberg speelden een belangrijke rol in het Antwerpse klooster en bij de lutherse prediking in de augustijnenkerk: Jakob Proost en Hendrik van Zutphen. Beiden leverden na hun vlucht uit de Lage Landen nog een bijdrage tot de Reformatie in de Duitse landen. Op 8 september 1521 rapporteerde de pauselijke gezant Hieronymus Aleander dat de resultaten van de repressie schitterend waren. Er waren toch nog drie problemen: de buitenlanders, zijn "vriend" Desiderius Erasmus en de prior van het Antwerpse augustijnenklooster. Daarmee kwam dat klooster onder verdenking van ketterij te staan.[19]

3. JAKOB PROOST (PROBST, PRAEPOSITUS), PRIOR

Jakob Proost was geboren in Ieper, in het westen van het graafschap Vlaanderen.[20] In welk jaar dat was, is in de literatuur uiterst onzeker. Men vindt er uiteenlopende jaartallen tussen 1486 en 1495. Een vroege datum, zoals 1486, lijkt het waarschijnlijkste in het licht van de chronologie van zijn leven. Aanvankelijk behoorde hij tot het observantenklooster van Haarlem. In de cruciale jaren van de lutherse Reformatie, van 1518 tot 1522, was hij na Johan van Mechelen prior van het Antwerpse convent. Ook die benoeming illustreert de band die er tussen de kloosters van Antwerpen en Wittenberg bestond. Proost verbleef immers meermaals enige tijd in de Elbestad. Reeds in het wintersemester 1505/1506 - het jaar waarin Luther in Erfurt bij de augustijneneremieten intrad en drie jaar na de stichting van de universiteit in Wittenberg - kwam hij vanuit Haarlem naar Wittenberg, waar hij vier jaar later (1509) de titel van *magister artium* behaalde. Het is zelfs niet uitgesloten dat hij de 'Jakob' was die van 1515 tot aan het kapittel van Heidelberg in april 1518 prior was in het Wittenbergse klooster.[21] In dat geval was hij niet alleen Luthers leerling, maar zelfs zijn overste, en dat ten tijde van de aflaataffaire en de *disputatio* in Heidelberg. Als zodanig zou hij dan ter plaatse de allereerste opflakkering van de lutherse Reformatie in de eerste linie hebben meegemaakt. Toen hij in 1518 in Antwerpen prior werd, was hij duidelijk onder de indruk van de

15 Bünger/Wentz , 491-492.
16 WA (Tischreden) 1, 119, n. 286: "Cum nuntiaretur ei in Flandrias anno 31. Adrianum quendam sui ordinis et discipulum suum exustum a praedicatoribus monachis esse, dicebat: Wola, ille sanguis, qui nunc funditur, provocabit Deum, *das einer kommen mus, der wird ihn mordens gnug geben*".
17 Bünger/Wentz, 492.
18 Ibid., 496-497.
19 Brieger, *Aleander und Luther*, 264-265.
20 Zie voor Proost o.a.: Diercxsens, dl. 3, 327-329, 347-364; *Corpus*, (passim); Janssen, *Jakobus Praepositus*; Clemen, 'Zu Jacobus Praepositus'; Rudloff, *Bonae Litterae und Lutherus*; *BBKL*, dl. 7, 966-968; Bünger/Wentz, 468-470; *Contemporaries*, dl. 3, 121.
21 Zie Bünger/Wentz, 468. Zie ook de inleiding in WA (Briefe) 12, 409.

gebeurtenissen, maar vooral ook van Luthers persoonlijkheid en prediking. Daarom verwondert het niet dat hijzelf in Antwerpen in zijn prediking en zijn gesprekken overtuigd voor Luthers opvattingen opkwam. In de open brief waarin hij zijn proces verhaalt, loofde hij Luther als de "hooggeleerde, ervaren en beroemde doctor in de Heilige Schrift", "een verkondiger van de waarheid, van het Woord van God, en van het heilig Evangelie".[22] In een brief van 30 mei 1519 aan Luther loofde Erasmus de prediking van de prior: "In het klooster te Antwerpen is een prior, een zuiver christen, die u van harte is toegedaan en zich erop beroemt een oud-leerling van u te zijn. Hij is bijna de enige die Christus predikt; de rest predikt in het algemeen menselijke verzinsels of wat hun winst oplevert".[23] Dat Proost een welbespraakte predikant was, blijkt uit een opmerking van Aleander in een depêche aan Rome, waarin die hem beschreef als "in questa lingua Fiamenga facondissimo homo", een man die in het Vlaams welbespraakt is.[24] In zijn dissertatie over Luthers geschriften in de Nederlanden tot 1546 vermoedt de lutherse historicus Visser bovendien dat de prior één van de vertalers was.[25] Het is trouwens niet onwaarschijnlijk dat de augustijnen zich bij hun buren, de drukkers aan de Cammerpoorte, het centrum van de intense drukactiviteiten in Antwerpen, hebben ingezet voor de publicatie van de geschriften van hun gevierde en veelbesproken medebroeder in Wittenberg.[26] Zo had de bedrijvige Michel Hillen van Hoogstraten zijn drukkerij op de hoek van de Lombardenvest en de Kammenstraat en Claes de Grave, bij wie Nederlandse vertalingen van Luther verschenen, in het Onze-Lieve-Vrouwpand (thans Pandstraat). Naast zeer orthodoxe werken, drukte Hillen tot 1522 openlijk werken van Luther.

Toen de gerechtelijke macht in de Nederlanden na de veroordeling van Luther in 1520 onder het toezicht van Aleander eerst de landelijke anti-lutherse plakkaten en daarna ook het edict van Worms (mei 1521) doorvoerde[27], was het bijna onvermijdelijk dat de augustijnen verdacht werden. In de lente van 1521 verbleef Proost nogmaals kort in Wittenberg en promoveerde hij er onder leiding van Andreas van Karlstadt op 13 mei 1521 tot *baccalaureus biblicus* en op 12 juli 1521 tot licentiaat in de theologie met 31 stellingen, respectievelijk over de eucharistie, de geloften en de biecht.[28] Begin september meldde Aleander aan de vicekanselier in Rome, Giulio de Medici, zonder zijn naam te noemen dat "de man die altijd Luthers leer preekt" weer in Antwerpen was en met zijn preken heel wat opschudding (*molta sedition*) veroorzaakte.[29] Een week later, omstreeks 8 september, vroeg de legaat zich af of hij niet strenger moest optreden, want de man "behoort tot het geslacht van duivels, dat stokslagen nodig heeft".[30] Op Sint-Nicolaasdag 1521 werd Proost in Antwerpen door inquisiteur Frans van der Hulst[31] verhoord en daarna naar Brussel overgebracht en er gevangengezet. Gedurende het proces en de ondervraging trachtte de jury hem onder bedreiging

22 *Corpus*, 163.
23 Erasmus aan Luther (brief 980), 30 mei 1519 in: *Opus epistolarum Des. Erasmi*, dl. 3, 606,54-607. Vertaling: *Ik geef liever adviezen dan dogma's*, 143-144.
24 Brieger, *Aleander und Luther*, 263.
25 Visser, *Luther's Geschriften*, 152-156.
26 Over de Antwerpse drukkers en de Reformatie: naast Visser ook: Sabbe, 'La typographie anversoise'; Johnston en Gilmont, 'L'imprimerie et la Réforme à Anvers'; De Nave, 'Antwerpen, dissident drukkerscentrum'.
27 Een eerste plakkaat werd uitgevaardigd op 28 september 1520, zie *Corpus*, 43-45.
28 Tekst van de stellingen in: Clemen, 'Zu Jacobus Praepositus'.
29 Brieger, *Aleander und Luther*, 263.
30 Ibid., 265: "ma questo secundo est ex eo genere demonum, che ha bisogno di baston".
31 *Contemporaries*, dl. 2, 213.

van de brandstapel tot herroeping van zijn opvattingen te bewegen. In de reeds vermelde uitvoerige en aangrijpende *Historia* van zijn gevangenschap schreef Proost ook over de angsten en de verzoeking die hem tot de herroeping voerden.[32] Op zondag 9 februari 1522 herriep hij plechtig zijn opvattingen (*cum maxima solemnitate*!) in de Brusselse Sint-Goedelekerk in aanwezigheid van kerkelijke en wereldlijke prominenten, onder wie niemand minder dan pauselijk nuntius Aleander, de suffragaanbisschop van Kamerijk, Adriaan Herbouts, en de kanselier van Brabant, Jeroen van der Noot, en een massa volk (*in concursu innumerabilis multitudinis*!).[33] De revocatie door de prior van het Antwerpse klooster, notarieel vastgelegd in *Anathematizatio et revocatio fratris Jacobi Praepositi*, moest wel met enig spektakel gepaard gaan.[34]

Na zijn vrijlating mocht Proost niet naar Antwerpen terugkeren, maar werd hij naar het klooster in zijn geboortestad Ieper verwezen. Eerst hield hij zich even stil, maar "keerde" - met de woorden van Diercxsens - "terug naar zijn braaksel".[35] Opnieuw ving hij aan met de prediking van het Woord Gods. Hij vermeed wel - zo zei hij - de onderwerpen over kerkelijke instellingen en het pauselijk gezag, maar leerde dat "Christus onze echte bisschop is, naar hem moeten we met vol vertrouwen gaan, want hij weet wat het is medelijden te hebben daar hij ook veel lijden moest".[36] Opnieuw werd hij door kettermeester Van der Hulst voor verhoor opgepakt en eerst naar Brugge en dan naar Brussel overgebracht. Na dat verhoor kon hij ontkomen en hij vluchtte in juni 1522 naar het vertrouwde Wittenberg, waar ondertussen het augustijnerklooster was opgeheven en de lutherse Reformatie werd ingevoerd. Proost bekende zich openlijk tot de Reformatie en huwde.

Het vervolg speelde zich af in het noorden van het Duitse rijk. In mei 1524 werd Proost predikant in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Bremen, waar zijn vriend Hendrik van Zutphen sinds 1522 luthers preekte. Hij droeg er op beslissende wijze bij tot de opbouw van de lutherse gemeente. Hij werd er superintendent en werkte mee aan de redactie van een eigen kerkorde (1534). Bij de onenigheden die er op het einde van zijn leven ontstonden tussen lutheranen en gereformeerden, die er de overhand hadden, bleef hij trouw aan de zijde van de lutheranen staan. Proost stierf op 30 juni 1562 in Bremen en werd in de Onze-Lieve-Vrouwekerk begraven. Verschillende brieven en vermeldingen in de tafelgesprekken getuigen van de echte vriendschap tussen Luther en Proost. De reformator noemde hem een "vrome, oprechte, geleerde en godvrezende man" en Proost zag hem als "zijn vader".[37] Ook Melanchthon waardeerde het "vette Vlamingske" (*das fette Flemmichen*) als een oude vertrouwde vriend.[38] Op 17 januari 1546, een maand voor zijn dood, schreef Luther nog aan Proost: "Denk eraan dat gij mij niet alleen omwille van een oude en vertrouwde vriendschap dierbaar zijt, maar ook omwille van Christus, die gij samen met mij verkondigt".[39]

32 *Historia utriusque captivitatis propter verbum Dei.*
33 Diercxsens, dl. 3, 349.
34 Ibid., 350-361; *Corpus*, 88-96.
35 Diercxsens, dl. 3, 361.
36 *Historia utriusque captivitatis*, in: *Corpus*, 170.
37 WA (Tischreden) 4, 525,2-4, n. 4805: "ein frommer, aufrichtiger, gelehrter und gottfürchtiger Mann".
38 Luther aan Melanchthon, 26 mei 1521 (WA (Briefe) 2, 349,25, n. 413) en Melanchthon aan Proost, 17 sept. 1545 (*CR* 5, 855, n. 3275).
39 Luther aan Proost, 17 jan. 1546 (WA (Briefe) 11, 264,24v, n. 4188): "Denke daran, daß du mir nicht nur wegen einer alten und vertrauten Freundschaft sehr teuer bist, sondern wegen Christus, den du zusammen mit mir lehrt...".

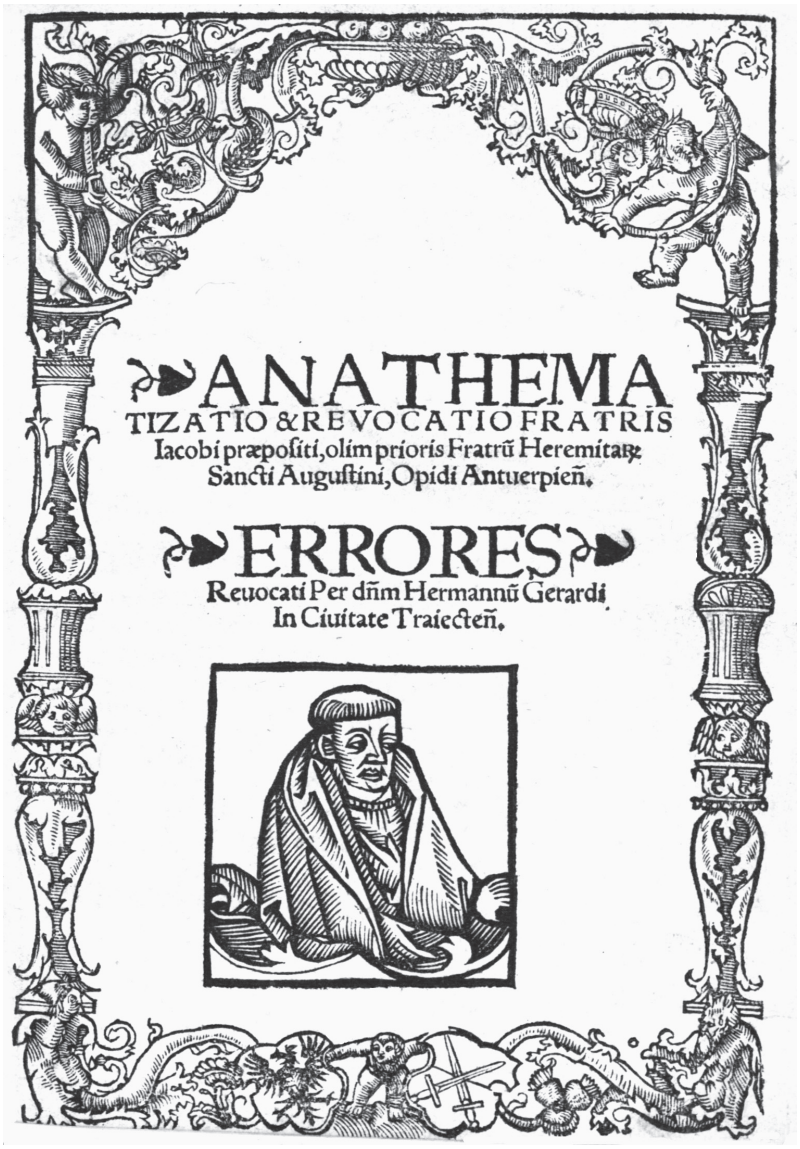
ANATHEMA
TIZATIO & REVOCATIO FRATRIS
Iacobi præpositi, olim prioris Fratrũ Heremitarꝝ
Sancti Augustini, Opidi Antuerpieñ.
ERRORES
Reuocati Per dñm Hermannũ Gerardi
In Ciuitate Traiecteñ.

3. Titelpagina van *Anathematizatio et revocatio fratris Jacobi Praepositi* (Antwerpen: W. Vorsterman, 1522). Daarin werd de herroeping door Jakob Proost van zijn lutherse opvattingen vastgelegd. [Gent, Universiteitsbibliotheek: R 1064]

4. HENDRIK VAN ZUTPHEN, DE LAATSTE PRIOR

Toen Proost in 1518 in Antwerpen prior werd, kon Luthers protest nog in vele richtingen evolueren. Toen Hendrik van Zutphen (ca. 1488-1524) daar vier jaar later aankwam, waren de teerlingen geworpen. Luther was geëxcommuniceerd en in de rijksban geslagen. Het convent in Wittenberg was grotendeels ontvolkt. Kerk en staat bestreden Luthers leer aan katholieke zijde krachtig. Ook de laatste prior was goed vertrouwd met het reilen en zeilen in het Wittenbergse convent. Oorspronkelijk trad broeder Hendrik in één van de hervormde Neder-

landse kloosters in, wellicht in Dordrecht of misschien in Enkhuizen. Sinds 1508, het jaar van zijn immatriculatie in Wittenberg, verbleef hij daar herhaaldelijk. Dat jaar verscheen ook Luther voor de eerste keer in de Elbestad. In februari 1511 werd van Zutphen er *magister artium*.[40] In de zomer van 1514 was hij subprior in Keulen en een jaar later prior in Dordrecht. In de beslissende jaren van de Luther-affaire, 1520/1521, was hij weer in Wittenberg, waar hij op 11 januari 1521 promoveerde tot *baccalaureus biblicus* en op 11 oktober tot *baccalaureus sententiarum.* De onderwerpen van de stellingen die hij verdedigde, waren symptomatisch voor het Wittenbergse theologische klimaat. Hij disputeerde namelijk bij de eerste gelegenheid over de rechtvaardiging door het geloof en ter gelegenheid van zijn licentiaat enkele maanden later over het priesterschap en de eucharistie.[41] In de zomer van 1522, toen het Antwerpse klooster al onder zware verdenking van lutherse sympathieën stond, werd hij er door de vicaris-generaal, de luthersgezinde Wenceslaus Link, tot prior benoemd. Zijn uiterst korte verblijf in de stad was dramatisch. Wegens zijn lutherse preken werd hij reeds op 29 september 1522 gevangengenomen en naar de Munt en de Sint-Michielsabdij overgebracht, waar hij door een schare bewonderaarsters met geweld werd bevrijd en zo richting Wittenberg kon vluchten. Op 6 oktober 1522 werden zestien kloosterlingen gevangen afgevoerd naar de hertogelijke gevangenis in het kasteel van Vilvoorde. De zonen van de poorters daarentegen werden ondergebracht in het klooster van de beggaarden (Eiermarkt). De meeste broeders herriepen hun dwalingen in de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk en werden vrijgelaten. Het klooster werd gesloten en op bevel van landvoogdes Margareta van Oostenrijk opgeheven. Op zijn vlucht naar Wittenberg werd Hendrik van Zutphen in Bremen opgehouden. Hij hield er de eerste evangelische preek in Sint-Ansgarkerk en verzamelde een gemeente rond zich. Hij nodigde zijn voorganger Jakob Proost, die in Wittenberg verbleef, uit om er de prediking in de Onze-Lieve-Vrouwekerk op te nemen. Tijdens een verblijf in Meldorf in het district Dithmarschen (Schleswig-Holstein) werd hij na een complot wegens zijn prediking gevangengenomen en uiteindelijk na gruwelijke mishandelingen op 10 december 1524 in Heide omgebracht. Het moet niet verwonderen dat Jakob Proost een relaas over die marteldood publiceerde: *Ein erschreckliche geschicht wie ein etliche Ditmarschen den Christlichen prediger Heinrich von Zutfeld* [sic] *newlich so jemerlich umb gebracht haben* (ca. 1525). Ook Luther publiceerde een geschriftje over de zin van het martelaarschap als bevestiging van de waarheid: *Von B. Henrico ynn Diedmar verbrand sampt den zehenden Psalmen ausgelegt* (Wittenberg, 1525).

40 Over Hendrik van Zutphen: Iken, *Heinrich von Zütphen;* Van Duinen, *Hendrik van Zutphen*; Bünger/Wentz, 474; *BBKL*, dl. 2, 685-686. Documenten over de opheffing van het klooster: Diercxsens, dl. 3, 372-377; *Corpus*, 137-203 (passim).

41 De verdedigde stellingen vindt men in *Theologische Studien und Kritiken*, 74 (1901), 131 e.v. Vertaling in: Van Duinen, *Hendrik van Zuphen*, 74-77 (Bijlage 1).

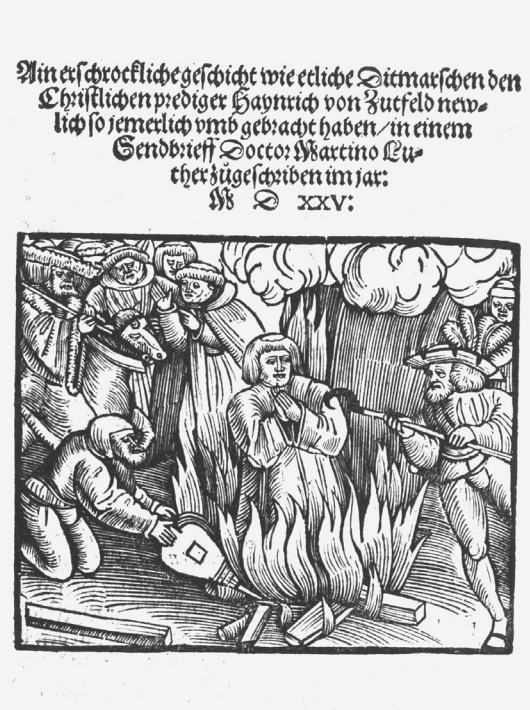

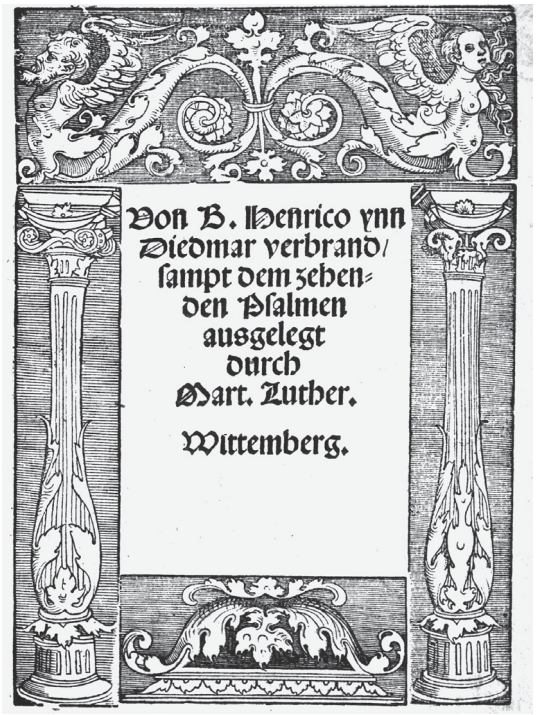

4-5. Titelpagina van *Ein erschreckliche geschicht* ... en van *Van Bruder Henrico* ... . De marteldood van Hendrik van Zutphen werd door zowel Jakob Proost als Martin Luther in 1525 beschreven.
[Gent, Universiteitsbibliotheek: Proost: R 1077 en Luther: MAA_1525]

5. HENDRIK VOS (VOES), JAN VAN (DEN) ESSCHEN EN ANDERE MARTELAREN

Tragisch werd het ook voor twee andere augustijnen, Hendrik Vos en Jan van (den) Esschen. Zij werden door de inquisitie ter dood veroordeeld en stierven als de eerste martelaren voor de lutherse zaak op 1 juli 1523 op de brandstapel op de Brusselse Grote Markt. We weten weinig over hun loopbaan in het klooster. Van (den) Esschen was wel bij de eerste bewoners die het contract over de oprichting van het klooster met het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk ondertekenden.[42] Geen van beiden had in Wittenberg gestudeerd en ze hadden dus waarschijnlijk geen rechtstreekse, persoonlijke banden met Luther. Niet zonder een hagiografisch tintje werden ze vooral wegens hun marteldood bekend.[43]

Het lot van een derde medebroeder die met hen terechtstond, Lambert van Thorn (Thoren uit het Limburgse Thorn), is minder duidelijk, daar er reeds in de berichtgeving ten tijde van de gebeurtenissen verwarring ontstond. Bij zijn aanhouding zou hij een paar dagen bedenktijd hebben gevraagd. Een eerste bericht meldde dat hij enkele dagen na Vos en Van (den) Esschen in het geheim werd terechtgesteld. Dat bericht bleek echter vals. Feitelijk werd hij tot levenslange opsluiting in de Brusselse Steenpoortgevangenis veroordeeld. Ondanks zijn opsluiting bleef hij in contact met luthersgezinde kringen, die hem van

42 Kunzelmann, *Geschichte*, 506.
43 Gielis, 'Erasmus'; Idem, 'Augustijnergeloof en Predikherengeloof'; Kunzelmann, *Geschichte*, 506, noot 2452.

lectuur voorzagen. Op 19 januari 1524 schreef Luther hem een brief ter bemoediging.[44] Op 15 september 1528 stierf hij "in zyn quaet ongeloovich propoest ende lutheriaenscap sonder hem te willen bichten" in de gevangenis. Hij werd onder de galg in Vorst (Brussel) begraven.[45]

Er zijn nog sporen van andere augustijnen uit het Antwerpse klooster die trouw bleven aan hun lutherse opvattingen. We vermeldden reeds eerder Luthers tafelgesprek waarin hij in 1532 de terechtstelling een jaar eerder van ene Adriaan commentarieerde, een vroegere leerling, "sui ordinis et discipulum suum".[46] Een broeder Pieter, afkomstig uit Mechelen, ging zijn medebroeder Lambert in de gevangenis bezoeken en bezorgde hem Melanchthons commentaar op de Romeinenbrief.[47] In 1525 preekte een augustijn Nicolaas in lekenkleding verschillende keer in openlucht op een Antwerpse scheepswerf. Hij werd waarschijnlijk op 31 juli 1525 als ketter in de Schelde verdronken.[48]

6. CHRISTUS PREKEN, GEEN VERZINSELS

Wat preekten die augustijnen? Hoe luthers was hun prediking? We citeerden reeds Erasmus die aan Luther meldde dat Proost bijna de enige was die in Antwerpen Christus verkondigde en geen verzinsels tot eigen gewin. In die christocentrische en kerkkritische prediking kon zowel Erasmus als Luther zijn eigen bezorgdheid herkennen. 'Preken over Christus' betekende zeker de verkondiging van de vrijheid van de christen en ook de rechtvaardiging door het geloof in Christus alleen, en niet door de werken. Fabeltjes en eigen gewin wezen op de vele nutteloze vrome werken, devoties, aflaten, relikwieën en vele vormen van bijgeloof. In een brief aan een vriend getuigde Proost in 1521 vanuit de gevangenis: "Ik heb veel gepreekt over het geloof en de hoop die men op Christus moet stellen; Christus wil nu dat ik zou ondervinden wat ik geleerd heb".[49]

We mogen veronderstellen dat er tussen 1518 en 1523 ook bij de augustijnen een ontwikkeling plaatsvond die de radicalisering van Luther weerspiegelde en in de aanwezige literatuur te vinden was. Veel teksten zijn er niet die ons concreet over die evolutie inlichten. Een interessant document is het relaas in de *Historia de duobus Augustinensibus* van de ondervraging in 1523 van Hendrik Vos en Jan van (den) Esschen door de inquisiteurs, die vreesden dat beiden door Luthers leerstellingen werden verleid. Hun antwoord luidde kort dat zij door Christus werden verleid, zoals de apostelen dat waren (57).[50] De 62 stellingen bieden tevens een kijk op de reacties van beide partijen, de ondervraagden en de ondervragers. Vanaf de aanvang staan Luthers geschriften in het centrum (1-11; 21): geen enkele kerkelijke of wereldlijke macht kan verbieden ze te lezen. De kerkelijke autoriteit heeft

44 WA (Briefe) 3, 237-239.

45 Zie Decavele, 'Vroege reformatorische bedrijvigheid', 17, noot 16. In deze noot reconstrueert de auteur aan de hand van de documenten van de inquisitie de lotgevallen van Lambert van Thorn, die samen met Vos en van (den) Esschen werd aangehouden. Ook De Decker, 'Les Augustins', 387.

46 WA (Tischreden) 1, 119f, n. 286.

47 Decavele, 'Vroege reformatorische bedrijvigheid', 17, noot 16.

48 *Corpus*, 379-382; Decavele, 'Vroege reformatorische bedrijvigheid', 18, noot 20.

49 *Corpus*, 82: "Multa predicavi de fide et spe habenda in Christo; vult nunc Christus, ut experiar, quae docui".

50 *Historia de duobus Augustinensibus*, 39-43; *Corpus*, 193-198. De getallen tussen haakjes in de tekst verwijzen naar de volgnummers van de *articuli asserti*.

6. Martin Luther als augustijn in 1520. 19de-eeuwse afdruk van een 16de-eeuwse houtblok. [Leuven, K.U.Leuven, Centrale bibliotheek: PA 2586]

daartoe geen volmacht daar ze enkel de taak heeft om het Woord van Christus te verkondigen en zijn schapen te weiden (7). Zo heeft ook de paus geen andere opdracht dan het preken van Gods Woord en zo de hem toevertrouwde kudde te hoeden (59). Door Christus werd hij niet aangesteld als plaatsvervanger, maar als dienaar (35). De seculiere macht kan het geweten niet binden (9). In de stellingen wordt het absolute gezag van Gods Woord, ook boven het concilie, beklemtoond (ook 19, 20). Luthers geschriften hebben Vos en zijn gezel meer licht gegeven omtrent de Heilige Schrift dan eender welke andere leraar: "Luther heeft hem dichter bij het evangelie van Christus gebracht dan Augustinus of Hieronymus" (5, 6). Wat er ook moge zijn van Luthers persoon, toch weet en verklaart hij dat hij door hem tot de kennis van het evangelie is gekomen. Op de vraag of Luther Gods geest had, weigert hij te antwoorden (21). In een volgende reeks en verspreid over het hele verhoor (12-18, 39-45; 52-55) wordt over de sacramenten, het

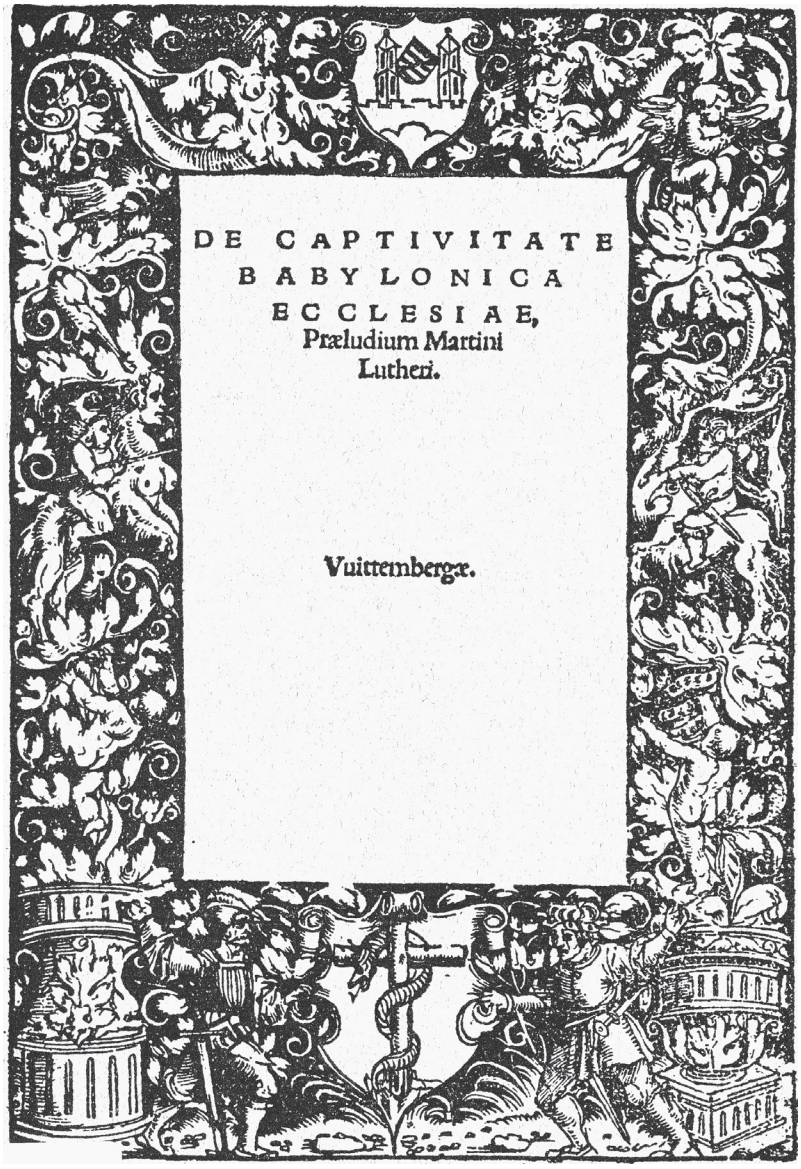

7. Titelpagina van Luthers *De Captivitate Babylonica ecclesiae praeludium* (Wittenberg: Melchior Lotter, 1520), dat in 1521 ook in Antwerpen werd gedrukt en er zeker ook bij de augustijnen gespreksstof bood. Deze facsimile-uitgave verscheen als derde deel in de *Quellen zur Geschichte des Humanismus under Reformation in Faksimile-Ausgaben* (ed. B. Wendt, 1961). [Leuven, K.U.Leuven, Centrale bibliotheek: X 10125/3]

priesterschap, het sacrament van de boete en de eucharistie gehandeld. Het kan nuttig zijn te verwijzen naar *De Captivitate Babylonica ecclesiae praeludium*, waarin Luther uitvoerig de sacramenten behandelde. In 1521 was dat traktaat ook in Antwerpen gedrukt, waarschijnlijk door Michiel Hillen van Hoochstraten.[51] Dat explosieve boek was beslist ook bij de augustijnen gespreksstof. In die lijn verklaarden de beschuldigden dat voor God alle mensen priester zijn en - man en vrouw (13) - de evangelische macht hebben om zonden te vergeven (15, 24). De mis is geen offer, maar gedachtenis en communie (16-18, 39, 43). Toch weet

51 Visser, *Luther's Geschriften*, 49, 141-142.

hij niet of er na de consecratie brood blijft. Daarvoor onderwerpt hij zich aan de H. Schrift (18). Hij ziet niet in dat de consecratie specifiek aan het priesterschap is gebonden (22-26). Wanneer later in de reeks de misrubrieken ter sprake komen, stellen de ondervraagden dat de viering moet beantwoorden aan de wijze waarop ze door Christus werd ingesteld (46-48). Daarom kan men de leken de communie onder de twee gedaanten niet ontzeggen (53-54). De consecratiewoorden moeten hardop worden uitgesproken (55). Voor het aantal sacramenten volgen zij Luther in *De Captivitate Babylonica*: enkel de doop, de eucharistie en de boete steunen op Gods belofte en schenken geloof en genade (28-32).

Ze hebben het ook vrij uitvoerig over de zin en de onzin van het getijdengebed: "We worden niet verplicht om op straffe van doodzonde de canonische gebeden te lezen. Zelf heeft hij de getijden altijd tegen het goddelijke recht gebeden, want nooit heeft hij de Vader in geest en waarheid gebeden" (49-50). Heel even worden ook de eeuwige kloostergeloften vermeld, die een gevoelig punt zijn in de controverse: geloften worden afgelegd uit onwetendheid omtrent de christelijke vrijheid. Nadat hij deze vrijheid heeft leren kennen, is hij overtuigd dat zijn geweten niet langer door de geloften gebonden is (36-37). Terloops affirmeren de aangeklaagden nog de passiviteit van de mens tegenover Gods werken: "Christus werkt in de mensen en door de mensen al het goede, zodat de mens niet actief is, maar enkel Christus die in hem werkt ondergaat zoals een werktuig" (34). In de 38ste stelling stellen ze echter dat het waarachtige, christelijke en katholieke geloof niet gescheiden kan worden van de liefde. De liefde is immers een vrucht van het geloof en christelijk geloof zonder liefde is dood.

Ten slotte weigeren de beschuldigden nog langer te antwoorden. Ze hebben het gevoel dat de rechters hen onrechtvaardig en niet volgens het evangelie hebben behandeld (42). Trouwens, al hadden ze tien koppen, dan verkozen ze dat die werden afgeslagen dan dat ze nog verder zouden antwoorden (51). Aan het leven is hen weinig gelegen en hun ziel bevelen ze God aan (61). Ze hebben niet de bedoeling om de dwalingen die ze hebben verkondigd af te zweren en wanneer hun wordt bevolen dat te doen, stellen ze het afwijzend uit, zo besluiten de inquisiteurs hun relaas (62). Deze asserties geven een beeld van het dramatische eindpunt van de evolutie in de eerste helft van 1523. Ze draaien rond Luthers geschriften, vooral de sacramentenleer in *De Captivitate babylonica* en de grondslagen in de Heilige Schrift zoals die door Luther werden geïnterpreteerd.

7. WEERKLANK

Het klooster werd op bevel van landvoogdes Margareta van Oostenrijk opgeheven en afgebroken. De kerk werd echter vijf jaar later, in 1529, heropend en geleidelijk aan voltooid als de Sint-Andriesparochiekerk voor een stadsdeel in volle ontwikkeling. De tragische maar glorievolle lotgevallen van de "zwen junge knaben", Vos en Van (den) Esschen, vonden wel een grote weerklank bij Luther en zijn volgelingen. Het nieuws van de terechtstelling verspreidde zich snel in Europa en werd een vast bestanddeel van de protestantse martelaarsboeken. Door de betrekkingen die tussen het Antwerpse en het Wittenbergse klooster bestonden, moet het niet verwonderen dat Luther al spoedig op de hoogte was. Ten slotte ging het toch om een bevriend klooster! In een brief aan zijn vriend Georg Spalatin schrijft Luther: "Dank aan Christus, die eindelijk begonnen is enkele vruchten van ons Woord - ja, van zijn Woord - te tonen en nieuwe martelaren, wellicht de eerste, in dit gebied te wekken".[52] In een brief aan de "lieve broeders in Christo die in Holland, Brabant en Vlaanderen leven" (*Brief an die Christen in Niederland*), die toch eerder een pamflet en een opwekking tot het martelaarschap was dan een brief aan een welbepaalde bestemmeling, schrijft Luther: "Daarom mijn allerliefsten weest getroost en vreugdevol in Christo en laat ons danken voor zijn grote wondertekens, die hij bij ons begon te verrichten".[53] Bij dezelfde gelegenheid schreef hij ook zijn eerste gedicht, een ballade over de twee jonge knapen in wie God zijn wonderen getoond heeft: "Eyn newes lied wyr heben an - Een nieuw lied heffen wij aan ..." (*Eynn hubsch Lyed von denn zweyen Marterern Christi zu Brussel von den Sophisten zcu Loven verbrandt*).[54]

Terzelfder tijd werden in de Duitse landen, maar ook in de Nederlanden, pamfletten en geschriften gepubliceerd die deze christelijke ridders en martelaren verheerlijkten. Hun martelaarschap kondigde een goede oogst aan voor de prediking van het evangelie. Met de hele christelijke traditie verkondigde ook Luther dat het martelaarschap een teken van hoop en uitverkiezing is.[55] Als pamfletten vermelden we eerst het meest verbreide, korte en anonieme relaas: *Der Actus und handlung der Degradation und verprennung der Christlichen dreyen Ritter und Merterer, Augustiner Ordens geschehen zu Brussel Anno 1523* (1523), waarin vooral de bereidheid van de twee martelaren wordt beklemtoond om voor het geloof te sterven. De *Historia de duobus Augustinensibus ob Evangelii doctrinam exustis Bruxellae* (1523) biedt een kleine verzameling van geschriften, waaronder een brief waarin een ooggetuige de Brusselse gebeurtenissen weinige dagen later, op 10 juli 1523, nogal gedetailleerd verhaalt, en verder de 62 stellingen die op het proces door Vos werden verdedigd en ten slotte nog een vermaning voor iemand die om

52 Luther aan Spalatin, 22-23 juli 1523 (WA (Briefe) 3, 115,5-16): "Dank sei Christus, der endlich angefangen hat einige Frucht unseres Wortes, seines sogar, zu zeigen und neue märtyrer vielleicht die erste in dieser Gegend zu schaffen". Luther vermeldt de terechtstelling ook in een brief aan Johannes Crotus (WA 12, 71,13-15).

53 WA 12, 77-80: "Darumb meyn aller liebsten seyt getrost und frolich ym Christo und last uns dancken seynen grossen zeichen und wundern, so er angefangen hat unter uns zu tun".

54 WA 35, 91-97 (Einführung), 411-415 (Text). Zie: Akerboom, 'Ein neues Lied wir heben an'.

55 Zie de inleiding in WA 12, 73-77. Clemen, 'Die ersten Märtyrer'; Hebenstreit-Wilfert, 'Märtyrerflugschriften' ('Die Brüsseler Märtyrer von 1523', 397-406); Moeller, 'Inquisition und Martyrium in Flugschriften' en vooral de interessante studie van Gregory, *Salvation at stake*, 139-153. De aangehaalde pamfletten vindt men in *BRN*, dl. 8. Wij citeren deze uitgave.

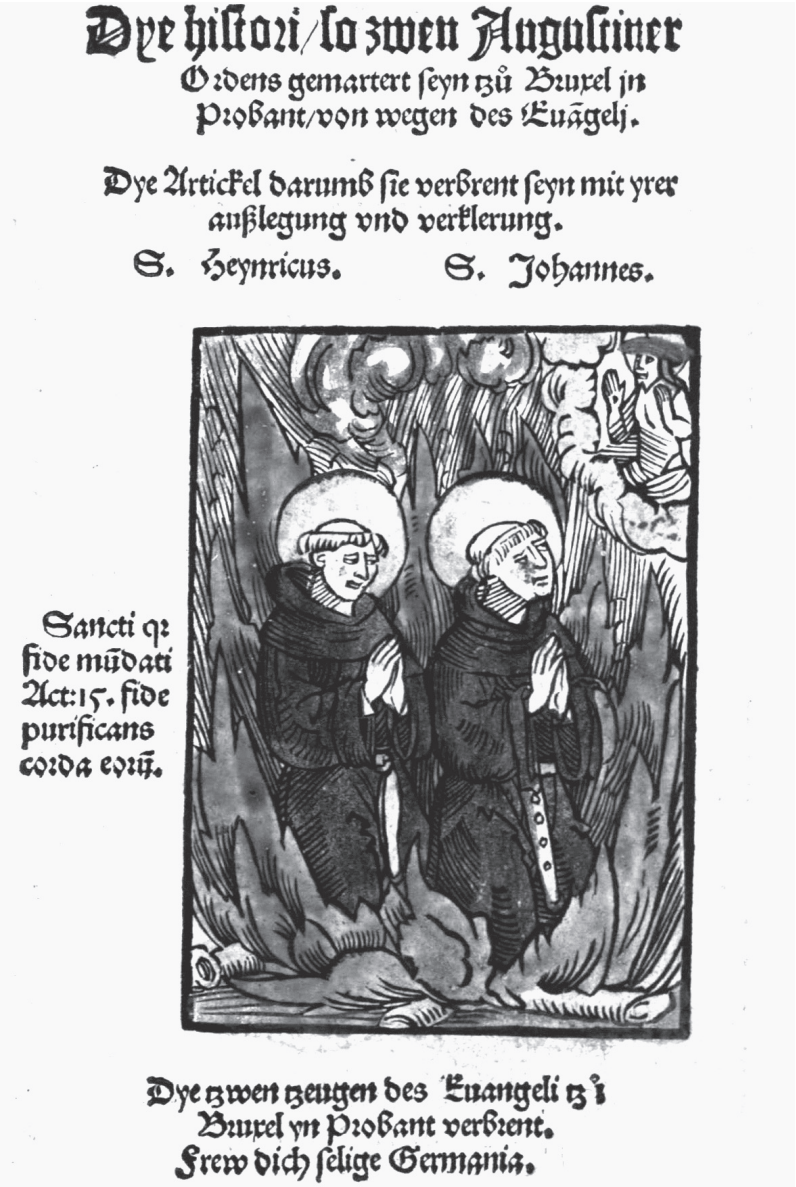
Dye histori/so zwen Augustiner
Ordens gemartert seyn tzů Bruxel jn
Probant/von wegen des Euãgelj.

Dye Artickel darumb sie verbrent seyn mit yrer
außlegung vnd verklerung.

S. Heynricus. S. Johannes.

Sancti qꝝ
fide mũdati
Act:15. fide
purificans
corda eorũ.

Dye zwen zeugen des Euangeli tzů
Bruxel yn Probant verbrent.
Frew dich selige Germania.

8. Titelpagina van *Dye histori so zwen Augustiner Ordens gemartert* ... , in 1523 gepubliceerd door Martin Reckenhofer. Het boekje was een vertaling van *Historia de duobis Augustinensibus*, dat de geschiedenis vertelt van de augustijnen Hendrik Vos en Jan van [den] Esschen, die in 1523 in Brussel werden terechtgesteld. [Gent, Universiteitsbibliotheek: R 1007[2]]

zijn leven te redden, wederroepen had. *Dye histori so zwen Augustiner Ordens gemartert seyn tzu Bruxel in Probant* [sic] *von wegen des Evangeli* ten slotte is een lichtelijk bewerkte Duitse vertaling van de Latijnse *Historia.* De vertaler, Martin Reckenhofer, een vrij onbekende Beier, voegde bij de 62 stellingen een reeks toelichtingen.[56] Het titelblad van de brochure is een typische devotieprent. Vos en Van (den) Esschen worden gekroond met een aureool en in Christus' tegenwoordigheid vroom biddend op de brandstapel afgebeeld als de heilige Henricus en Johannes: "heiligen gezuiverd door het geloof". Tegen het gerucht dat

56 Zie *BRN*, dl. 8, 69-113.

de veroordeelden op de brandstapel hun dwalingen hadden herroepen, beklemtonen de geschriften krachtig hun standvastigheid.

8. WITTENBERG AAN DE SCHELDE ...!

De geschiedenis van het Antwerpse klooster van de augustijnen-eremieten is kort, nauwelijks tien jaar, 1513-1523. Maar als het heden nog wordt vermeld in elke geschiedenis van de protestantse hervorming, is dat door de prediking van Jakob Proost en de marteldood van Hendrik van Zutphen, Hendrik Vos en Jan van (den) Esschen. Die verwikkelingen zijn verbonden met het feit dat ze tot de hervormde Saksische augustijnencongregatie behoorden. Zo ontstonden er nauwe wederzijdse contacten tussen Wittenberg en Antwerpen. In 1507 liet Johan van Mechelen uit het klooster van Enkhuizen zich immatriculeren in de universiteit van Wittenberg. Een jaar later volgde Hendrik van Zutphen uit het Dordrechtse klooster. Beiden werden prior in Antwerpen, de eerste en de laatste. De eerste bleef trouw aan zijn augustijnse roeping en zette de oorspronkelijke kloosterhervorming elders voort. De laatste werd wegens zijn lutherse preken in het noorden van de Duitse landen omgebracht. Tussen beiden kwam Jakob Proost. Onder zijn prioraat vond de eigenlijke omwenteling plaats. De verschillende evolutie van die drie en het feit dat niet alle kloosterlingen als verstokte ketters werden veroordeeld, maar integendeel om de een of andere reden herriepen, weer vrijgesteld werden en enkelen zelfs naar Dordrecht trokken, doet vermoeden dat zelfs in het Antwerpse klooster het samenzijn als puntje bij paaltje kwam niet zonder spanningen omtrent de 'Lutherije' verliep.

In die tien jaar was in Europa en in de kerk veel veranderd. Toen de eerste studenten naar Wittenberg trokken, was dat omdat de jonge theologische faculteit, die bijzonder aan de augustijnen-eremieten was toevertrouwd, studenten nodig had. Een toonaangevende persoon was daar vicaris-generaal Johan von Staupitz, de opvolger van Andreas Proles, de hervormer van de augustijnen in Saksen. Luther had zich nog niet ontpopt. Later was dat anders: verschillende broeders kenden hem persoonlijk als hun medebroeder en inspirerende professor. Bovendien maakten zij er in 1517/1520 persoonlijk het begin van de lutherse woelingen mee. Toen het klooster in 1513 in Antwerpen werd geopend, was Luther nog niet op de voorgrond getreden. Ondanks al het spreken over hervorming in kerk en maatschappij ontwaarde niemand aan de horizon een begin van een lutherse revolutie, ook in Wittenberg niet. Tien jaar later - in 1522 - stond de kerkelijke en de politieke wereld op zijn kop en waren de Lage Landen bijzonder zwaar getroffen door de omwenteling. Denk maar aan de polemieken om Erasmus' studieplan

in Leuven, de verwarrende verknoping tussen Erasmus en Luther, de veroordeling van Luther door de universiteiten van Keulen en Leuven (1519) en het repressieve optreden van de pauselijke legaat, Aleander, en de verschillende gerechtshoven om de plakkaten en de rijksban tegen Luther door te voeren en zijn boeken, die ook reeds in Antwerpen werden gedrukt, te verbranden. Het moet niet verwonderen dat in zo'n klimaat het augustijnenklooster, met broeders die in Wittenberg bij Luther hadden gestudeerd, speciaal in het gezichtsveld kwam en bijna vanzelfsprekend verdacht was. Bovendien kwam in de Drievuldigheidskerk aan de Munt een groep fans van de welbespraakte prior samen. Het zou anachronistisch zijn om te spreken van een eerste 'lutherse gemeente' in 1518/1522. Hoewel er na de opheffing van het klooster blijkbaar een luthers geïnspireerde groep mensen bestond die contacten onderhield met Wittenberg, ontstonden echt geïnstitutionaliseerde gemeenten pas rond 1550.[57] Het lijkt wel waarschijnlijk dat Proost en anderen binnen de bestaande traditionele kerkelijke orde gevat en met succes de Bijbels-evangelische, maar kerkkritische lutherse leer over de vrijheid van de christen en de rechtvaardiging door het geloof alleen verkondigden. Bovendien zullen sommige kittelorige toehoorders wel heel aandachtig naar ketterijen en verdachte lutherse opvattingen hebben gespeurd. Anderzijds bleven de broeders in het klooster in contact met het vertrouwde Wittenberg, stad, universiteit en klooster. Ook het Wittenbergse klooster bleef nauw met het Antwerpse klooster verbonden en leefde met zijn tribulaties mee. Meer dan meestal geval is, moet die persoonlijke band tussen beide conventen in rekening worden gebracht als men de aanvang van de lutherse prediking in Antwerpen beschrijft. In mijn betoog heb ik die impact van de 'groepsdynamiek' in de Saksische congregatie binnen een klooster en apostolisch naar buiten toe willen onderlijnen.

Toch was het augustijnenklooster beslist niet de enige plaats waar men van Luther hoorde en hem las. De humanistische kringen in de stad rond Erasmus, de stadssecretaris Cornelis Grapheus en schoolmeester Nicolaas van 's-Hertogenbosch en kernen van buitenlandse zakenlieden kwamen eveneens in het vizier. De vroegere secretaris van paus Adriaan VI, Theodoor Hezius, schreef in oktober 1525 vanuit Luik naar zijn secretaris Blosius: "vooral in Antwerpen [moet men optreden] waar voor en na mijn terugkeer [uit Rome] door de lutheranen zowel in publieke preken als in private samenkomsten veel ongehoords verkondigd wordt in belediging van God en het geloof".[58] In een instabiele tijd tiert de verdachtmaking immers welig en neemt ze door een innerlijke dynamiek nog toe. Toch mag men beweren dat de augustijner kloostergemeenschap als zodanig dankzij de succesvolle prediking in de Drievuldigheidskerk reeds in de eerste jaren van de lutherse Reformatie een katalysator was van een evangelisch-lutherse

57 Voor de aanwezigheid van lutherse gemeenten in Antwerpen, zie Marnef, *Antwerpen*, 116-118.

58 Balan, *Monumenta reformationis lutheranae*, 560.

prediking en niet zonder weerklank bleef, ook buiten de stad. Als niemand anders in de stad hadden de augustijnen, rechtstreeks en ook onrechtstreeks, persoonlijke contacten van vriendschap met het Wittenbergse convent en vooral met Luther.

Tachtig jaar later, in 1607, kwamen de augustijnen terug naar Antwerpen en vestigden ze zich in dezelfde buurt, in de Kammenstraat, waar de aartshertogen Albrecht en Isabella voor hen een rijkelijk kloostер lieten bouwen, dat wel een uitgesproken contrareformatorische oriëntatie kreeg.

GERAADPLEEGDE BRONNEN EN LITERATUUR

AFKORTINGEN

BBKL: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Nordhausen, 1990-2007, 27 dln.

BRN: S. Cramer en F. Pijper, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica. Geschriften uit den tijd der hervorming in de Nederlanden*. Dl. 8. Den Haag, 1911.

Bünger/Wentz: F. Bünger en G. Wentz, *Germania Sacra*. 1/3,2: *Das Bistum Brandenburg*, § 15: 'Das Augustineremitenkloster in Wittenberg'. Berlijn, 1941, 440-499.

Contemporaries: P.G. Bietenholz, *Contemporaries of Erasmus*. Toronto, 1985-1987, 3 dln.

Corpus: P. Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*. Dl. 4. Gent, 1900.

CR: *Corpus Reformatorum*. Uitgegeven door C. Bretschneider en H. Bindseil. Halle, 1834-1860, vol. 1-28 (herdruk: New-York/Frankfurt, 1963).

Diercxsens, dl. 3: .C. Diercxsens, *Antverpia Christo nascens et crescens seu Acta Ecclesiam Antverpiensem ejusque apostolos ac viros pietate conspicuos concernentia usque ad saeculum XVIII*. Tweede druk. Dl. 3. Antwerpen, 1773.

WA: *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Weimar, 1883-.

BRONNEN

Anathematizatio et revocatio fratris Jacobi Praepositi (Antwerpen: Vorsterman, 1522) in: Diercxsens, dl. 3, 350-361; *Corpus*, dl. 4, 88-96.

Der Actus und handlung der Degradation und verprennung der Christlichen dreyen Ritter und Merterer, Augustiner Ordens geschehen zu Brussel Anno 1523 (verschillende uitgaven, 1523, zie Hebenstreit-Wilfert, 'Märtyrerflugschriften der Reformationszeit', 432-436) in: *BRN*, dl. 8, 15-19; *Corpus*, dl. 4, 199-202.

P. Balan (ed.), *Monumenta reformationis lutheranae ex tabulariis secretioribus S. Sedis 1521-1525*. Regensburg, 1883-1884.

F. Bünger en G. Wentz, *Germania Sacra*. 1/3,2: *Das Bistum Brandenburg*, § 15: 'Das Augustineremitenkloster in Wittenberg'. Berlijn, 1941, 440-499.

Corpus Reformatorum. Uitgegeven door C. Bretschneider en H. Bindseil. Halle, 1834-1860, vol. 1-28 (herdruk: New-York/Frankfurt, 1963).

S. Cramer en F. Pijper, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica. Geschriften uit den tijd der hervorming in de Nederlanden*. Dl. 8. *Het Martelaarschap van Hendrik Vos en Joannes van den Esschen, Willem van Zwolle, Hoste vander Katelyne, Christophorus Fabritius en Oiverius Bockius, Guido de Bres en Peregrin de La Grange*. Den Haag, 1911.

J.C. Diercxsens, *Antverpia Christo nascens et crescens seu Acta Ecclesiam Antverpiensem ejusque apostolos ac viros pietate conspicuos concernentia usque ad saeculum XVIII*. Tweede druk. Dl. 3. Antwerpen, 1773.

D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimar, 1883-.

Dye histori, so zwen Augustiner Ordens gemartert seyn tzu Bruxel in Probant [sic] *von wegen des Evangeli*. Uitgegeven door M. Reckenhofer (Erfurt: Wolfgang Stürmer, 1523) in: *BRN*, dl. 8, 66-114.

Fratris Jacobi Praepositi Augustiniani quondam Prioris Antverpiensis. *Historia utriusque captivitatis propter verbum Dei. Eiusdem etiam epistola ad Auditores suos Antverpienses* (Wittenberg: Johannes Grunenberg, 1522) in: *Corpus*, dl. 4, 163-172, overgenomen uit H.-Q. Janssen, *Jacobus Praepositus*, 289-306.

P. Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*. Dl. 4: *Tijdvak der Hervorming in de zestiende eeuw (1514-23 September 1525)*. Werken van den practischen leergang van vaderlandsche geschiedenis 8. Gent, 1900.

L. Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*. Antwerpen: Silvius, 1567.

L. Guicciardini, *De idyllische Nederlanden. Antwerpen en de Nederlanden in de 16de eeuw*. Vertaald door M. Jacqmain. Antwerpen/Amsterdam, 1987.

Historia de duobus Augustinensibus, ob Evangelii doctrinam exustis Bruxellae (1523) in: *BRN*, dl. 8, 35-54.

Ik geef liever adviezen dan dogma's: een keuze uit het werk van Erasmus. Samengesteld door J. Trapman. Amsterdam, 2004.

M. Luther, *Eynn hubsch Lyed von denn zweyen Marterern Christi zu Brussel von den Sophisten zcu Loven verbrandt* (Nürnberg: Georg Wachter, omstreeks 1530) in: WA, dl. 35, 411-415; Nederlandse vertaling in: Akerboom, *Ein neues Lied wir heben an*.

M. Luther, *Ein Brief an die Christen im Niederland* (1523) in: WA, dl. 12, 77-80.

M. Luther, *Vom Bruder Henrico in Ditmar verbrannt, samt dem 10. Psalm ausgelegt* (Wittenberg, 1525) in: WA, dl. 18, 224-250.

Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami. Uitgegeven door P.S. Allen. Oxford, 1906-1958, 12 dln.

LITERATUUR

T.H.M. Akerboom, '*Ein neues Lied wir heben an:* over de eerste martelaren van de Reformatie en het ontstaan van het eerste lied van Martin Luther'. *Lutherbulletin,* 14 (2005), 27-43.

P.G. Bietenholz, *Contemporaries of Erasmus*. Toronto, 1985-1987, 3 dln. [paperback in 1 deel: Toronto, 2003].

Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon. Nordhausen, 1990-2007, 27 dln.

J. Boehmer, 'Die Beschaffenheit der Quellenschriften zu Heinrich Voes und Johann van den Esschen'. *Archiv für Reformationsgeschichte*, 28 (1931), 112-133.

E.M. Braekman (inleiding), *Het Protestantisme te Brussel van de oorsprong tot aan het overlijden van Leopold I*. Brussel, 1980.

E.M. Braekman, 'Luther et les chrétiens des Pays-Pas d'après sa correspondance'. *Bulletin de la Societé d'Histoire du Protestantisme belge*, ix-8 (1983), 149-196.

E.M. Braekman, 'Het Lutheranisme in Antwerpen'. *Bijdragen tot de geschiedenis*, 70 (1987), 23-38.

Th. Brieger, *Aleander und Luther 1521: Die vervollständigten Aleander-Depeschen nebst Untersuchungen über den Wormser Reichstag*. Quellen und Forschungen zur Geschichte der Reformation 1. Gotha, 1884.

O. Clemen, 'Zu Jacobus Praepositus' in: *Beiträge zur Reformationsgeschichte aus Bücher und Handschriften der Zwickauer Ratsschulbibliothek* (Berlijn, 1900), dl. 1, 33-39.

O. Clemen, 'Die ersten Märtyrer des evangelischen Glaubens' in: *Beiträge zur Reformationsgeschichte aus Bücher und Handschriften der Zwickauer Ratsschulbibliothek* (Berlijn, 1900), dl.1, 40-52.

O. Clemen, 'Das Antwerpener Augustinerkloster bei Beginn der Reformation (1513-1523)' in: *Kleine Schriften zur Reformationsgeschichte (1897-1944)*, uitgegeven door E. Koch (Leipzig, 1982), dl.1, 434-441.

J. Decavele, *De Dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, Klasse der letteren 76. Brussel, 1975, 2 dln.

J. Decavele, 'Historiografie van het zestiende-eeuws Protestantisme in België'. *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis,* 62 (1982), 1-27.

J. Decavele, 'Vroege reformatorische bedrijvigheid in de grote Nederlandse steden: Claes van der Elst te Brussel, Antwerpen, Amsterdam en Leiden (1524-1528)'. *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis,* 70 (1990), 13-29.

J. Decavele, 'De noodlottige zestiende eeuw' in: *Zeven eeuwen augustijnen, Een kloostergemeenschap schrijft geschiedenis* (Gent, 1996), 69-81.

J. Decavele, *De eerste protestanten in de Lage Landen: Geloof en heldenmoed*. Leuven, 2004.

J. De Decker, 'Les Augustins d'Anvers et la Réforme' in: *Messager des sciences historiques ou archives des arts et de la bibliographie de Belgique* (Gent, 1883), 373-388.

F. de Nave, 'Hervorming en boekdrukkunst. Antwerpen als typografisch centrum in de 16de eeuw' in: *Protestantse Drukken en Prenten uit de Hervormingstijd te Antwerpen* (Antwerpen, 1985), 5-15.

F. de Nave, 'Antwerpen, dissident drukkerscentrum in de 16e eeuw: algemene synthese' in: *Antwerpen, dissident drukkerscentrum (*Antwerpen, 1994), 13-21.

A. Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries*. Londen, 1990.

P. Estié, *Het vluchtige bestaan van de eerste Nederlandse lutherse gemeente: Antwerpen 1566-1567*. Amsterdam, 1986.

M. Gielis, 'Erasmus, Latomus et le martyre des deux Augustins' in: J. Sperna Weiland en W.Th.M. Frijhoff (red.), *Erasmus of Rotterdam. The Man and the Scholar* (Leiden, 1988), 61-68.

M. Gielis, 'Augustijnergeloof en Predikherengeloof: het conflict tussen de reformatorische verkondiging van de Antwerpse augustijnen en de scholastieke leer van de Leuvense theologen (ca. 1520)'. *Lutherbulletin*, 6 (1997), 46-57.

B.S. Gregory, *Salvation at stake. Christian Martyrdom in Early Modern Europe*. Harvard Historical Studies 134. Cambridge (Mass.)/Londen, 1999.

L.-E. Halkin, *La Réforme en Belgique sous Charles-Quint*. Notre Passé. Brussel, 1957.

G. Hammer, 'Der Streit um Bucher in Antwerpen: ein rätselvoller Textfund und ein unbekannter Lutherbrief' in: *Lutheriana. Zum 500.Geburtstag Martin Luther (*Keulen/Wenen, 1984), 393-454.

H. Hebenstreit-Wilfert, 'Märtyrerflugschriften der Reformationszeit' in: H.-J. Köhler, *Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit* (Spätmittelalter und Frühe Neuzeit 13; Stuttgart, 1981), 397-437.

M. Heimbucher, *Die Orden und Kongregationen der Katholischen Kirche*. Dl. 1. München/Paderborn, 1933[3].

F. Iken, *Heinrich von Zütphen*. Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 12. Halle, 1886.

H.-Q. Janssen, *Jacobus Praepositus, Luthers leerling en vriend*. Amsterdam, 1866[2].

A.G. Johnston, 'L'imprimerie et la Réforme aux Pays-Bas' in: J.F. Gilmont, *La Réforme et le livre. L'Europe de l'imprimé (1517-v.1570)* (Parijs, 1990), 155-190.

A.G. Johnston en J.F. Gilmont, 'L'imprimerie et la Réforme à Anvers' in: J.F. Gilmont, *La Réforme et le livre. L'Europe de l'imprimé (1517-v.1570)* (Parijs, 1990), 191-216.

H. Junghans, *Martin Luther und Wittenberg*. München/Berlijn, 1996.

P. Kalkoff, *Die Depeschen des Nuntius Aleander vom Wormser Reichstag 1521*. Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 17. Halle, 1886.

P. Kalkoff, *Die Anfänge der Gegenreformation in den Niederlanden*. Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 81. Halle, 1903.

P. Kalkoff, 'Der Inquisitionsprocess des Antwerpener Humanisten Nikolas von Herzogenbusch'. *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 24 (1903), 416-429.

L. Knappert, *Het ontstaan en de vestiging van het protestantisme in de Nederlanden*. Utrecht, 1924.

Th. Kolde, *Die deutsche Augustinerkongregation und Johann von Staupitz*. Gotha, 1879, 385-391.

J. Kunzelmann, *Geschichte der deutschen Augustiner-Eremiten*. Dl.5: *Die sachsisch-thuringische Provinz und die sachsische Reformkongregation bis zum Untergang der beiden*. Cassiciacum 26. Würzburg, 1974.

D. Leyder, *Monasticon Augustinianum Belgicum*. Bibliografische inleiding tot de Belgische Kloostergeschiedenis voor 1796, 16. Brussel, 1998.

G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*. Amsterdam/Antwerpen, 1996.

B. Moeller, 'Inquisition und Martyrium in Flugschriften der frühen Reformation in Deutschland' in: S. Seidel Menchi (red.), *Ketzerverfolgung im 16. und frühen 17. Jahrhundert* (Wiesbaden, 1992), 21-48.

E. Pichal, *De geschiedenis van het protestantisme in Vlaanderen*. Antwerpen/Amsterdam, 1975.

J.W. Pont, *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618*. Haarlem, 1911.

F. Prims, 'Het vette Vlaminkje' in: *Antverpiensia 1929* (Antwerpen, 1930), 66-73.

O. Rudloff, *Bonae Litterae und Lutherus. Texte und Untersuchungen zu den Anfängen der Theologie des Bremer Reformators Jakob Propst*. Hospitium Ecclesiae 14. Bremen, 1985.

M. Sabbe, 'La typographie anversoise au XVIe siècle' in: *Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours (*Brussel, 1924-1925), dl. 3, 9-63.

J.C. Schultz Jacobi, 'Naamlijst van Nederlanders die van 1502 tot 1560 aan de Hogeschool te Wittenberg zijn ingeschreven' in: *Oud en nieuw uit de geschiedenis der Nederlandsche Lutherse Kerk* (Rotterdam, 1862), 20-77.

V. Soen, 'De reconciliatie van 'ketters' in de zestiende-eeuwse Nederlanden'. *Trajecta*, 14 (2005), 337-362.

Ter gedachtenis van de eerste martelaren voor de Hervorming: Hendrik Voes en Jan van Esschen. Brussel, 1923.

H.A. van Duinen, *Hendrik van Zutphen (1489-1524), prior - reformator - martelaar*. Bleskensgraaf, 2005.

L. Verachten, 'De augustijnen in de Nederlanden van ontstaan tot opheffing' in: *Zeven eeuwen augustijnen. Een kloostergemeenschap schrijft geschiedenis* (Gent, 1996), 31-49.

J.E. Vercruysse, 'Was haben die Sachsen und die Flamen gemeinsam ...?' in: *Wittenberg als Bildungszentrum 1502-2002* (Wittenberger Sonntagsvorlesungen, Evangelisches Predigerseminar 2002; Lutherstadt-Wittenberg, 2002), 9-32.

A. Verheyden, *Le martyrologe protestant des Pays-Bas du sud au XVIème Siècle*. Brussel, 1960.

C.C.G. Visser, *Luther's Geschriften in de Nederlanden tot 1546*. Van Gorcum's theologische bibliotheek 43. Assen, 1969.

A. Voet, *De gouden eeuw van Antwerpen.* Antwerpen, 1973.

M.K. Wernicke, 'Die Augustiner-Eremiten' in: F. Jürgensmeier en R.E. Schwerdtfeger (red.), *Orden und Klöster im Zeitalter von Reformation und katholischer Reform 1500-1700* (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter des Glaubensspaltung 66; Münster, 2006), dl. 2, 49-72.

K. Zwanepol, 'Luther in Antwerpen'. *Lutherbulletin*, 16(2007), 57-92.

SUMMARY

In 1513 a group of Augustinian friars belonging to the reformed Saxon congregation opened a monastery in Antwerp in the Low Countries. Initially just an intra-Augustinian event, this was quickly to be seen as a momentous event in the history of the Lutheran Reformation in Europe. In the present paper I set out to show that this dramatic evolution was linked to the close mutual contacts that existed between the monasteries in Antwerp and in Wittenberg. As part of the Saxon congregation, several monasteries in the Netherlands had from the beginning sent friars to the local monastery in Wittenberg to study at the university, where two chairs of theology were entrusted to Augustinians. John of Mechelen, the first prior of the monastery in Antwerp, studied and took his doctoral degree in Wittenberg in 1511, when Luther arrived there to teach at the university. More friars arrived later and met Luther, whom they befriended and esteemed highly. They were captivated by his preaching and teaching, which in turn inspired their own preaching once back home. The article looks in particular at those who preached Luther's message in Antwerp. Foremost among them was the second prior, James Proost (Probst, Praepositus), who had already studied in Wittenberg in 1505/1506 and returned to the city several times. He was probably even prior in Wittenberg from 1515 to 1518. In that year he became a prior in Antwerp and a famous preacher and advocate of the Lutheran cause. When the repression of Lutheran ideas started he was arrested and condemned. However he retracted solemnly in St Gudula's Church in Brussels, as he describes in *Historia utriusque captivitatis propter verbum Dei*. After his expulsion from Antwerp he recanted and started to preach again in the Lutheran way. He was arrested again, but this time fled to Wittenberg where he married and openly professed his Lutheran convictions. At the request of Henry van Zutphen he moved to Bremen where he became a Lutheran pastor, superintendent and organiser of the local church. Martin Luther and

Philip Melanchthon valued him as a true friend, "a pious, sincere, learned and God-fearing man". He died in Bremen in 1562. The third prior in Antwerp, Henry van Zutphen, was also closely associated with the monastery in Wittenberg, where he had studied. He arrived in Antwerp in the summer of 1522, when both communities, Antwerp and Wittenberg, were hit by a profound crisis. As early as September 1522 he was arrested because of his preaching but was freed by a group of supporters. After fleeing to Germany he became the first Lutheran preacher in Bremen. He was eventually killed savagely by a mob in the region of Dithmarschen (Schleswig-Holstein) in December 1524. The monastery in Antwerp was closed by order of the governess, Margaret of Austria, and demolished, except for the church, which was still under construction (today St Andrew's Church). The most striking event was the trial, condemnation and execution at the stake in Brussels of two brothers from the monastery, Henry Vos (Voes) and John van (den) Esschen, on 1 July 1523. Their martyrdom resonated throughout Europe and they were celebrated as the "first true martyrs for the Lutheran cause" in various hagiographic pamphlets and martyrologies. Even Luther wrote a ballad on the occasion: "Ein neues Lied wir heben an ...". The 62 propositions that reported the interrogation at the trial, reproduced in the *Historia de duobus augustinensibus*, provide a view of what the Augustinian friars preached and how it related to Luther's teaching. They focus on Luther's writings, especially *De Captivitate Babylonica*, and the authority of the Holy Scriptures as interpreted by Luther. The report shows the extent of the evolution in the first half of 1523. Of course other forces were at work to propagate Luther's doctrine in a cosmopolitan city like Antwerp, but I have tried to show that in these early years of the Lutheran Reformation the Augustinian monastery was truly a centre rooted in the close and friendly contacts between the monasteries of Wittenberg and Antwerp, which in some ways was "Wittenberg on the Scheldt"!

PERSONALIA

Jos E. Vercruysse S.J. (geb. 1931) is sinds 1949 jezuïet en werd in 1961 tot priester gewijd. Hij promoveerde in 1966 tot doctor in theologie aan de Pauselijke Gregoriaanse Universiteit te Rome met een proefschrift over de kerkleer van de jonge Luther, *Fidelis Populus* (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz 48. Wiesbaden, 1968). Hij doceerde dogmatische theologie aan de jezuïetenfaculteit in Heverlee (Leuven), het Centrum voor Kerkelijke Studies (Leuven) en daarna aan de Katholieke Universiteit te Leuven. Van 1979 tot 2000 was hij hoogleraar kerkgeschiedenis (XVde en XVIde eeuw) en oecumenisme aan de Gregoriaanse Universiteit te Rome en gastprofessor aan het Oecumenisch Instituut San Bernardino in Venetië. In 2000 werd hij emeritus hoogleraar en keerde hij terug naar België (Antwerpen). Hij publiceerde in verschillende wetenschappelijke tijdschriften niet alleen over oecumenische problemen en de protestantse en katholieke Reformatie in de zestiende eeuw, vooral dan over Martin Luther, maar ook over de Leuvense professor Jacobus Latomus en over de houding van de eerste jezuïeten tegenover de protestantse Reformatie, en was actief in het internationale Lutheronderzoek.
Adres: "Agora", Graanmarkt 9, B-2000 Antwerpen
E-mail: jos.vercruysse@jesuits.net